

Paulo Freire, bevrijdingspedagoog en dekolonisator

Frederik Janssens¹

Op 19 september 2021 zal het honderd jaar geleden zijn dat Paulo Freire geboren werd in Recife, in het noordoosten van Brazilië, de hoofdstad van de Braziliaanse deelstaat Pernambuco.

*Paulo Freire was als radicale pedagoog een centrale figuur in de progressieve cultuur van Latijns-Amerika in de jaren zestig en zeventig, naast de poëzie van Pablo Neruda, de volksmuziek van Victor Jara en Mercedes Sosa, de bevrijdingstheologen Gustavo Gutiérrez en Camillo Torres, de progressieve kerkleiders kardinaal Arns en bisschop Dom Helder Camara, het bevrijdingstheater van Augusto Boal, de revolutionaire journalistiek van Eduardo Galeano... Het boek van Freire *Pedagogie van de onderdrukten* was een handvest voor vormingswerkers, jeugdwerkers, activisten... Het lag op ieders nachtkastje. Jonge mensen vandaag kennen zijn naam niet meer.*

Met dit artikel wil ik graag herinneren aan zijn belangrijke bijdrage en zijn betekenis. Ik schets kort Paulo Freires levensloop, verdiep me vervolgens in Freires visie op onderwijs, culturele actie en alfabetisering, dan schets ik de grote impact van Freires alfabetisatiewerk: in Brazilië en Chili werd zijn werk telkens stilgelegd door militaire staatsgrepen. Freire werd in België twee maal gehuldigd. Enkele kritische kanttekeningen krijgen aandacht. Tot slot bespreek ik de betekenis van Freire voor Vlaanderen, de dag van vandaag.

Schets van zijn levensloop

Geboren op 19 september 1921 te Recife, Brazilië. Van zijn ouders leerde hij de dialoog: vader was spiritist, moeder katholiek. Vader was politieofficier.

Vroegtijdig overlijden van zijn vader, honger en armoede tijdens zijn jeugd.

Studeert rechten in Recife, geeft les op een middelbare school om de kost te verdienen.

Zijn praktijk als jurist is erg kort: hij wordt meer met 'onrechtbescherming' dan met rechtspleging geconfronteerd.

Huwelijk in 1944 met Elza Maria Costa Oliveira, een onderwijzeres, samen vijf kinderen.

Directeur van het departement Opvoeding en Cultuur in Pernambuco en van 1946 tot 1953 in de centrale administratie van Brazilië.

1961 Hoofd van de 'Dienst voor de verspreiding van de Cultuur', Universiteit van Recife, docent geschiedenis en 'filosofie van de pedagogie' en start van de eerste alfabetiseringsgroepen.

1964 militaire staatsgreep in Brazilië: Freire in de gevangenis en vertrek naar Chili.

1964 tot 1970 alfabetiseringswerk in Chili en Mexico, geeft les aan Harvard University (VS) en geeft ook lezingen bij CIDOC, het centrum van Ivan Illich te Cuernavaca.

1970 tot 1980 werkzaam bij het departement onderwijs van de Wereldraad van Kerken in Genève en adviseur van 'Educação popular'-projecten in voormalige Portugese koloniën, voornamelijk in Guinee-Bissau, Mozambique en de Kaapverdische eilanden.

1975: eredocoraat aan de Katholieke Universiteit Leuven.

1980 terugkeer naar Brazilië, na 16 jaar ballingschap, docent Universiteit van São Paulo. In São Paulo wordt hij door kardinaal Arns gevraagd om materiaal te maken voor de christelijke basisgroepen.

1980: Laureaat van de 'Internationale Koning Boudewijn Prijs voor Ontwikkelingswerk'.

1988 tot 1991 staatssecretaris van onderwijs van São Paulo.

1986 de UNESCO-prijs voor Vredeseducatie.

Paulo Freire overlijdt op 2 mei 1997 aan hartfalen.

De visie van Freire op onderwijs en afabetisering

De cultuur van het zwijgen doorbreken

De grondervaring van Paulo Freire, die hem motiveerde om met zijn alfabetiseringscampagnes te beginnen, is de volgende: de grote massa van het landelijk proletariaat en de sloppenwijkbewoners in de steden van Brazilië hebben geen eigen verhaal, zij

zwijgen. Deze mensen zijn opgenomen in een 'cultuur van het zwijgen'. Dit zwijgen kan doorbroken worden door mensen te leren lezen en schrijven, en hen tegelijkertijd hun maatschappelijke situatie te leren begrijpen. Zij leven in een situatie van onderworpenheid, die overstegen kan worden door hen zelf het woord te geven, een eigen stem te laten ontdekken en het eigen verhaal te laten

Doordat wie heeft leren en schrijven ook stemrecht krijgt, begint deze voorheen zwijgende massa te participeren in de democratische structuren van het land.

vertellen. Zo kunnen zij hun eigen geschiedenis in handen nemen. Doordat wie heeft leren en schrijven ook stemrecht krijgt, begint deze voorheen zwijgende massa te participeren in de democratische structuren van het land, en dit heeft wel degelijk een electorale verschuiving tot gevolg.

In *Education: The Practice of Freedom* schetst Freire de achtergronden van de Spaanse en Portugese kolonisatie die geleid heeft tot de cultuur van het zwijgen in de meeste Latijns-Amerikaanse landen. Het koloniale systeem kon niet anders dan het volk tot zwijgen brengen. Een land koloniseren is eerst en vooral een 'handelonderneming', zonder enig vernis van het 'brengen van beschaving'. De Europese kolonistoren vormden een minderheid tegenover de massa van inboorlingen die ze onderwierpen. Toen de *conquistadores* het goud, dat hen in fabels was voorgespiegeld, niet vonden, maakten zij zich meester van de grond. De autochtone bevolking werd in dienst genomen op de hacienda's, zogezegd 'beschermd' door de nieuwe heren. De structuur van het grootgrondbezit houdt het volgende in: enorme uitgestrektheid van de grond, zelfvoorzienende economie, arbitraire eisen van de heer, geen communicatie met de buitenwereld, geen scholen, geen kranten, geen verenigingen... Zelfexpressie, sociale uitwisseling en dialoog zijn in deze omstandigheden onmogelijk. De boeren hebben deze overheersing stilzwijgend aanvaard als 'normaal', omdat zij ook op andere levensgebieden bepaald en overheerst werden, met name op politiek, religieus en militair gebied. 'De dingen zijn nu eenmaal zoals ze zijn, ongelijkheid is er altijd geweest en zal ook altijd blijven bestaan.' De willekeur van het overheidsgezag ging hand in hand met de levensvreemde leer van de priester. Door hun zwijgen, hun onderwerping en hun passiviteit bij elke besluitvorming hebben de boeren hun overheersing niet alleen aanvaard, maar ook zelf bekrachtigd. Twee, drie eeuwen van lijdzaamheid en afzijdigheid onder een koloniaal regime verklaren het ontstaan van een 'mentaliteit van overheersten' en een 'cultuur van het zwijgen'. Freire spreekt over 'mythen' die maken dat de koloniale en de klassenheerschappij blijven bestaan. De onderdrukten internaliseren namelijk deze mythen van de onderdrukkers, wat ertoe leidt dat de onderdrukten zichzelf gaan zien zoals de elite hen ziet, namelijk als 'arm', 'minderwaardig', 'onwetend', 'onmondig' en 'stom'. Door deze tot traditie geworden cultuur van het zwijgen is het mogelijk dat de elite de 'zwijgende meerderheid' tegen zichzelf en haar meest elementaire belangen uitspeelt. Ze kunnen zich niet verweren, want hen ontbreekt de taal, een eigen verhaal. Tegen deze achtergrond krijgt een frase van Freire reliëf: het komt erop aan 'een authentiek woord' te spreken. Dit is noodzakelijk een daad die reflectie en actie inhoudt. Bij Freire is er geen onderscheid tussen 'spreken' en 'doen', zoals zo vaak in onze Westerse 'verbalistische' samenleving. Spreken is een werkelijke daad van zichzelf en de wereld uitdrukken, van scheppen en herscheppen, van beslissen en kiezen, van deelnemen aan het historisch proces van een maatschappij.

Culturele actie voor bevrijding: consciëntisatie

Binnen het marxisme wordt het onderscheid gemaakt tussen 'basis' en 'bovenbouw'. Met de basis verwijst men naar de economische bestaansvoorwaarden, de productieverhoudingen, de arbeidsverhoudingen en dergelijke meer. De bovenbouw verwijst naar de culturele verhalen, ideologieën, denkwijzen, het onderwijs, religieuze overtuigingen in een maatschappij. Het traditionele marxisme strijdt voor een revolutie

binnen de economische infrastructuur. Freire richt zich op de 'bovenbouw'. Hij zal het niet oneens zijn met marxisten over het feit dat de maatschappelijke werkelijkheid als een totaliteit gezien moet worden, waarin basis en bovenbouw elkaar in een dialectische verhouding bepalen, met de economische basis als determinerende factor. Maar Freire is ervan overtuigd dat er meestal sprake is van veelvuldige causaliteit. Het bewustzijn van de mens wordt bepaald door de sociaaleconomische context, maar evenzeer door het assimileren van de cultuur, mythen inbegrepen, via opvoeding en onderwijs. Freire focust zich op de vraag hoe het bewustzijn van mensen geconditioneerd is, om tot consciëntisatie en een bevrijdende praxis te komen. Consciëntisatie is een 'actieve bewustwording, waarbij denken en handelen geïntegreerd zijn'. Het is méér dan een louter mentaal proces, waar onze term 'bewustwording' aan doet denken. Tot actie komen hoort erbij. Consciëntisatie wortelt bovendien in een concrete historische realiteit, en veronderstelt actie en reflectie in één. Freire noemt deze eenheid van actie en reflectie: 'praxis'.

De dialoog

De dialoog is een cruciaal thema in het werk van Freire. Mensen groeien niet in zwijgen, maar in dialoog, in praxis. 'Dialoog is ontmoeting tussen mensen, bemiddeld door de wereld, om die wereld te duiden.' In veel opvoedingssituaties, zegt Freire, is er echter geen sprake van een dialoog, maar eerder van monologen, éénrichtingsverkeer, ex cathedra-onderwijs. Freire illustreert dit voor de volgende drie situaties: de school, het alfabetiseringswerk met volwassenen en het revolutionaire proces.

De school

In een traditionele school wordt leren gelijkgesteld met 'overdracht'. De leraar fungeert als donor, en de leerlingen moeten de meegeedeelde inhoud uit het hoofd leren. Dit soort opvoeding weerspiegelt de onderdrukking in de samenleving en houdt deze ook in stand.

Het bewustzijn van de mens wordt bepaald door de sociaaleconomische context, maar evenzeer door het assimileren van de cultuur, mythen inbegrepen, via opvoeding en onderwijs.

'De leraar heeft de kennis en geeft het onderricht, de leerlingen ontvangen het onderricht; de leraar weet alles, de leerlingen weten niets; de leraar denkt, over de leerlingen wordt gedacht...'²

Volgens Freire is het effect van dit soort onderwijs absoluut 'vervreemdend'. De leraar praat over de werkelijkheid als over iets statisch en onveranderlijk. De leerinhouden, in verschillende vakken gefragmenteerd, zijn vreemd aan de existentiële ervaring van de leerlingen. Freire is scherp in zijn oordeel: 'Verbale lessen, verplichte leerstukken, de methoden om kennis te beoordelen, de afstand tussen leraar en leerlingen, de criteria voor bevordering: alles in deze kant-en-klaar-aanpak dient ertoe te voorkomen dat er wordt gedacht.'³ Tegenover dit anti-dialogisch handelen poneert Freire zijn visie: leren moet een act van zelfstandig inzicht zijn, niet een geschenk van een ander. Leren vloeit voort uit praxis: actie en reflectie in een concrete historische situatie. Inzicht verwerft men door rusteloos en voortdurend onderzoek, samen met andere mensen in deze wereld.

De tegenstelling alleswetende leraar versus nietswetende leerling wordt opgeheven. Beiden worden leraar en leerling en via communicatie over de wereld die ze bestuderen, verwerven beiden inzichten. Tegelijkertijd worden mythes ontmaskerd en groeit er kritisch bewustzijn.

Het alfabetiseringswerk met volwassenen

Het leerproces van volwassenen om te lezen en te schrijven kan een 'culturele actie voor vrijheid' zijn, maar is vaak 'culturele actie voor onderdrukking'. De culturele actie voor vrijheid is gebaseerd op de dialoog, de culturele actie voor onderdrukking niet. Freire bestudeerde de praktijk van de bestaande alfabetiseringscampagnes. Traditionele campagnes, waarin de mensen louter op een technisch niveau leren lezen, gebruiken het beeld van de analfabeet als 'lege ruimte' die gevuld moet worden met woorden en zinnen. Of een ander beeld: de analfabeet die 'ondervoed' is, niet in de letterlijke betekenis waarin vele analfabeten het werkelijk zijn, maar in de zin dat zij 'geestelijk voedsel' missen. Als miljoenen mensen analfabeet zijn, dus 'hongerden naar letters' en 'dorsten naar woorden', dan moet het woord naar hun gebracht worden. Een derde naïeve metafoor voor de analfabeet is die van de 'marginale mens'. Hij zou in de marge of buiten de sociale structuren staan. Het klopt dat veel analfabeten van heel veel verhalen uitgesloten worden, maar ze staan niet in de marge, maar binnen in de structuur, die er een is van onderdrukking en afhankelijkheid. De bewering dat analfabeten in de 'marge' staan is een ontkenning van de machtsverhoudingen in de samenleving. Freire ziet deze foute beelden van het analfabetisme als een onvermogen om het analfabetisme te situeren in de maatschappelijke context. Niet kunnen lezen of schrijven zegt niets over de intrinsieke inferioriteit van een bepaalde klasse mensen, maar is een typische manifestatie van de 'cultuur van het zwijgen'.

Tegen de achtergrond van de traditionele alfabetiseringscampagnes ontwikkelt Freire zijn eigen methode, die een werkelijke 'culturele actie voor de vrijheid' wil zijn. In zijn methode draagt Freire geen woordenschat aan van buitenaf. Hij gaat uit van de woorden en het verhaal van de analfabeet zelf. Deze verhalen geven expressie aan de existentiële situatie van de analfabeet, zodat hij tot een objectivering van zijn situatie kan komen. Dit maakt het hem mogelijk kritisch over zijn situatie en de maatschappelijke context na te denken. In de praktijk betekent dit dat animatoren tijdens een eerste fase van een alfabetiseringscampagne lange gesprekken voeren met de mensen uit een bepaald dorp of een wijk. De woorden en uitdrukkingen van deze mensen worden zorgvuldig genoteerd terwijl men de maatschappelijke context analyseert. Je krijgt dan de verhalen van deze mensen, hun problemen en ook hun aspiraties. In een tweede fase worden de woorden en thema's uitgekozen waarmee men aan de slag gaat. Freire spreekt over 'generatieve thema's' en 'sleutelwoorden'. In een derde fase komt men tot het codificeren van existentiële situaties, die kenmerkend blijken voor de groep, waarmee men werkt. Deze gecodificeerde probleemsituaties worden aan de groep voorgelegd als uitdaging ten aanzien van hun denken. Ze bevatten lokale situaties, die echter ook zullen leiden tot analyse van regionale en nationale problemen. Ter voorbereiding van deze gesprekken met de doelgroep wordt onderwijsmateriaal gecreëerd: enerzijds kaarten of dia's met de genererende sleutelwoorden; anderzijds afbeeldingen van existentiële situaties verbonden met de gekozen sleutelwoorden. Een sleutelwoord zou

bijvoorbeeld *favela*, krottenwijk, kunnen zijn: hoe wonen wij? Waarom wonen wij zo? Een krottenwijk wordt getoond in een dia (of kaart); dit woord wordt ook geprojecteerd en kan in lettergrepen opgesplitst worden: fa – ve – la. Dit voorbeeld kan tot verdere lettergrepen en klankfamilies uitgebreid worden: fa – fe – fi – fo – fu; va – ve – vi – vo – vu; la – le – li – lo – lu. Met al deze klankfamilies kunnen nieuwe woorden samengesteld worden, bijvoorbeeld: *comida*, eten. Ook de nieuwe woorden komen uit de verhalen van de deelnemers en zijn onderwerp van gesprek: ondervoeding, kindersterfte, honger op lokaal en nationaal niveau. Wanneer animatoren en de mensen die leren lezen en schrijven samenkomen, wordt de dialoog aangegaan over deze existentiële en gecodificeerde situaties. Door decodering zal de analfabeet de relatie tussen de verschillende sleutelwoorden en de werkelijkheid leren zien. De werkelijkheid wordt iets wat hij kan benoemen en waarin hij zal interveniëren. Hij zal nieuwe woorden leren vormen en zijn gedachten kunnen opschrijven, ‘zijn geschiedenis beginnen schrijven’, zegt Paulo Freire.

Het revolutionair proces

De werkelijkheid wordt iets wat hij kan benoemen en waarin hij zal interveniëren.

Ook in het revolutionaire proces moet er gekozen worden voor de dialoog, zegt Freire. Hij waarschuwt tegen iedere concessie aan de methoden van de onderdrukker, want dit bedreigt het revolutionaire proces. Hij ziet het gevaar dat een leider

afziet van de dialoog en begint te sloganiseren. Het risico is reëel dat hij zo ideologische mythes creëert eerder dan de werkelijkheid te onthullen. Zijn culturele actie zal dan eerder onderdrukkend dan bevrijdend zijn.

De impact van het politiserende alfabetiseringswerk van Paulo Freire

In Brazilië

Het alfabetiseringswerk van Paulo Freire in Brazilië kaderde in de *Movimento de Educação de Base*, vrij vertaald als Beweging voor Volksoopvoeding. Deze beweging ijverde voor de alfabetisering van volwassenen. Onder de linkse regering van João Goulart, aan de macht van 1961 tot 1964, kreeg het alfabetiseringswerk de nodige armslag. Onderwijshervorming en de alfabetisering van volwassenen waren basispijlers van het beleid van Goulart. Hij voerde ook landbouwhervormingen door en legde hogere belastingen op aan de rijken. Waarom dit werk zo belangrijk was, realiseren we ons pas als we beseffen dat in Brazilië analfabeten verstoken blijven van de voor ons meest evidente democratische rechten. Wie niet kan lezen of schrijven mag niet naar de stembus gaan, en kan dus geen eigen volksvertegenwoordiger naar het parlement stemmen. De regering Goulart had uiteraard baat bij het alfabetiseringswerk van Paulo Freire: ‘Elke man meer is een stem meer.’ Maar Paulo Freire wilde zijn werk niet laten instrumentaliseren. Hij stond voor een totaal nieuwe opvatting van alfabetisering. Hij wilde niet meer *voor* de mensen aan alfabetiseringswerk doen: hen louter technisch leren lezen en schrijven. Hij wilde *met* hen, via de act van het leren lezen en schrijven, werken aan bewustwording en politisering. Met andere woorden: niet enkel technisch

leren lezen, maar ook een maatschappelijke analyse maken van hun situatie. En dan de pen nemen, het woord beginnen te voeren, de eigen geschiedenis beginnen te schrijven. Je kan wel spreken over een radicalisering van de *Movimento de Educação de Base*. Het alfabetiseringswerk van Paulo Freire had een grote impact en werd beschouwd als een bedreiging voor de rechterzijde. Een militaire coup op 31 maart en 1 april 1964 maakte een einde aan het regime van João Goulart. De staatsgreep vestigde een militaire dictatuur, die ruim 20 jaar, tot in 1985, in Brazilië aan de macht bleef.

Op het moment dat Freire met zijn werk begon in het noordoosten van Brazilië, waren er 15 miljoen analfabeten op 25 miljoen inwoners. De eerste resultaten, 300 gealfabetiseerde arbeiders op 45 dagen in Angicos, Rio Grande do Norte, maakten zeer diepe indruk op de publieke opinie. Men besloot de methode over het hele grondgebied toe te passen, met de steun van de federale regering. Zo werden tussen juni '63 en maart '64 in de meeste hoofdsteden van de Braziliaanse staten vormingscursussen voor coördinatoren/animatoren ingericht. Deze animatoren organiseerden op hun beurt cursussen voor analfabeten. In de staat Guanabara schreven meer dan 6.000 personen zich in. Gelijkwaardige getallen in de staten Rio Grande do Norte, São Paulo, Bahia, Pernambuco, Sergipe en Rio Grande do Sul. Meerdere duizenden personen werden gemobiliseerd en gealfabetiseerd. Het actieplan van 1964 voorzag het installeren van 20.000 'culturele kringen', in staat om datzelfde jaar nog ongeveer twee miljoen mensen te vormen. Elke kring vormde op twee maanden 30 mensen. Zo begon op nationaal niveau een alfabetiseringscampagne die eerst de stedelijke zones moest bereiken, om zich dan onmiddellijk uit te breiden over de landelijke sectoren. Het doorvoeren van de gemaakte plannen zou een electorale aardverschuiving tot gevolg hebben: het aantal kiezers zou vermeederen in verschillende kieskringen: in de staat Sergipe zou het plan 80.000 kiezers aan de bestaande 90.000 toevoegen. In Pernambuco zou het aantal stemgerechtigden van 800.000 oplopen tot 1.300.000.

De reactionaire groepen in Brazilië konden niet begrijpen dat een katholiek pedagoog zich opwierp als woordvoerder van de stemlozen. Nog veel minder konden ze accepteren dat cultuur naar het volk brengen zou betekenen dat hun eigen privileges in twijfel werden getrokken.

Paulo Freire werd door de rechterzijde zwart gemaakt en beschuldigd van communistische subversie. Op 31 maart 1964, toen door een staatsgreep een einde kwam aan het liberaal-socialistische bewind van president João Goulart, werd hij in de gevangenis gegooid. Vier dagen lang werd hij door militairen ondervraagd. Freire vertelt zelf over de verhoren: 'Ik werd beschouwd als een *internationaal subversief element, een verrader van Christus en van het Braziliaanse volk*', vertelt hij. 'Ontkent u, vroeg een van de ondervragers, 'dat uw methode lijkt op die van Stalin, Hitler, Peron en Mussolini? Ontkent u dat wat u met uw zagezegde methode bedoelt de bolsjewisering van het land is?' Paulo Freire: 'Wat me zeer duidelijk werd in heel deze ervaring, waaruit ik zonder haat en wanhoop gekomen ben, was dat een golf van irrationalisme over ons was geslagen'. Na 70 dagen gevangenis werd hij voor de keuze gesteld: gevangen blijven of het land verlaten. Hij koos voor het laatste.

'We kunnen deze man er echt niet bij nemen', zegt president Johnson op een opname van een telefoongesprek.

In 2004 komt aan het licht dat de Braziliaanse coup van 1964 de onvoorwaardelijke steun genoot van de toenmalige president van de Verenigde Staten van Amerika, Lyndon Johnson. 'We kunnen deze man er echt niet bij nemen', zegt president Johnson op een opname van een telefoongesprek, gevoerd op zijn ranch in Texas. Hij geeft de CIA de opdracht om 'alles te doen wat moet gedaan worden'.

In Chili

De christendemocratische president van Chili, Eduardo Frei, nodigde Freire uit om in Chili zijn werk verder te zetten. Freire ging werken bij het ministerie van Landbouw en Onderwijs. Hij kreeg de leiding over de volwasseneneducatie en kon daardoor op nationaal niveau aan de slag gaan met zijn alfabetiseringswerk, verbonden met politieke bewustwording of 'consciëntisatie', zoals hij het noemt. Hij is van 1964 tot 1969 ook educatief adviseur van het UNESCO-instituut voor onderzoek en training voor agrarische hervorming. Hij diept ook zijn methode van alfabetisering en consciëntisatie uit. De meeste van zijn werken groeiden hier: *Cultural Action for Freedom* (1970) en *Pedagogy of the Oppressed/Pedagogia del Oprimido* (1970), tegelijkertijd in het Engels en in het Spaans.

Zij getuigt dat het consciëntisatiewerk van Paulo Freire de overwinning van president Allende in 1970 mogelijk maakte.

Getuigen met Chileense roots die naar Europa verhuisden om niet te hoeven leven in het Chili van Pinochet vertellen over de alfabetiseringscampagnes van Paulo Freire. Lou Repetur⁴, een Nederlandse met Chileense roots, vertelt hoe haar vader en moeder ingeschakeld werden om vier

jaar lang de meest kwetsbaren te empoweren. Zij getuigt dat het consciëntisatiewerk van Paulo Freire de overwinning van president Allende in 1970 mogelijk maakte. Hij werd verkozen op een lijst van Unidad Popular, een politiek akkoord tussen socialisten, communisten en nog enkele kleinere partijen. Na drie jaar wordt deze linkse regering door een militaire staatsgreep van Augusto Pinochet opzij gezet.

Ook deze militaire staatsgreep in 1973 werd aangestuurd door de Verenigde Staten. Richard Nixon had een economische oorlog tegen Chili bevolen en zette de staatsgreep mee op. President Allende, de eerste door het volk gekozen socialistische president, stierf tijdens deze coup. Augusto Pinochet leidde de junta die de macht in handen nam en regeerde 17 jaar lang als dictator. Tijdens de staatsgreep stierven minder dan 60 mensen, maar Pinochet liet in heel Chili aanhangers van Allende oppakken en in veel gevallen executeren. Rond de 130.000 mensen werden in de drie jaar na de staatsgreep gearresteerd. Ongeveer 3.000 tegenstanders van het nieuwe regime werden gedood of verdwenen onder verdachte omstandigheden.

In het boek van Naomi Klein⁵, *De Shockdoctrine*, wordt geduid dat de machtsgreep niet enkel militair was, maar ook intellectueel. Onmiddellijk na de machtsgreep begonnen zijn rechtse tegenstanders de val van Allende voor te bereiden. Studenten economie gingen studeren aan de 'University of Chicago', bij Milton Friedman, een Amerikaanse econoom die voorvechter is van vrijemarktkapitalisme, een beperkte overheid en deregulering. Afgestudeerd kwamen de Chileense Chicago Boys wekelijks samen in een

nieuw kantoor vlak bij het presidentiële paleis in Santiago om gedetailleerde voorstellen te ontwikkelen om Chili in de toekomst te reconstrueren langs neoliberale lijnen. De Amerikaanse Senaat onthulde later dat meer dan 75 procent van de financiering voor deze 'onderzoeksorganisatie van de oppositie' rechtstreeks afkomstig was van de CIA. Waarom deze betrokkenheid? Chili was een experiment, enigszins op afstand. Hoe zou de staatsgreep in Chili uitdraaien? Friedman adviseerde Pinochet, maar zette ook de lijnen uit voor Ronald Reagan, die president was van 1981 tot 1989. Ronald Reagan en Margaret Thatcher, die premier was van het Verenigd Koninkrijk van 1979 tot 1990, beïnvloedden verregaande de neoliberale golf wereldwijd.

De progressieve cultuur van Latijns-Amerika, waarover ik het had in mijn inleiding, beïnvloedde destijds de hele wereld en had ook grote impact in Vlaanderen. Door de staatsgrepen in Brazilië en Chili werd deze sfeer gefnuikt. Het contrast met de huidige tijd is schrijnend. Het regime van de huidige extreemrechtse Braziliaanse president Bolsonaro is gruwelijk. De systematische vernietiging van het Amazonewoud staat op ons netvlies gebrand. Het bendegeweld in Mexico en El Salvador jaagt mensen het land uit. Deze culturele omwenteling, van links naar rechts, is ook leerzaam voor ons.

Naomi Klein citeert de kritische journalist Eduardo Galeano: 'De theorieën van Milton Friedman hebben hem de Nobelprijs bezorgd; ze hebben Chili generaal Pinochet bezorgd.'

Paulo Freire en België

Paulo Freires werk werd in België een tweetal keren onderscheiden. In 1975 ontving hij een eredoctoraat aan de pedagogische faculteit van de KU Leuven. We staan hier wat langer stil bij die huldiging in Leuven, waaraan ik zelf participeerde. Ik zal in deze paragraaf ook even kiezen voor de ik-vorm.

Het eredoctoraat aan de KUL

Op maandag 3 februari 1975 werd Paolo Freire gehuldigd door de academische overheid van de KU Leuven door hem een doctoratus honoris causa aan te bieden vanuit de Pedagogische Faculteit. Wij vormden vanuit Volkshogeschool Elcker-Ik Leuven een actiegroep van studenten die een contradictie zagen in deze huldiging van de bevrijdingspedagoog met zijn pleidooi voor dialoog en problematiserend onderwijs versus de realiteit van het top-down ex cathedra-onderwijs aan de universiteit. Op dat moment was er zeer weinig dialoog of gezamenlijk problematiserend onderzoek van de werkelijkheid aan onze universiteit. Uit een lezersbrief in HUMO citeer ik over ons ongenoegen:

'Het spreekt vanzelf dat de onderdrukking in ons gedeelte van de wereld anders is dan in Latijns-Amerika, maar als student ervaar je in ieder geval ook een vorm van onderdrukking en een onvrijheid die het gevolg is van het middeleeuws slik- en spuwsysteem van de KUL. Vele andere universiteiten en scholen zijn er trouwens niet beter aan toe: onderwijs dat enkel gericht is op eenzijdige vakkennis, dat in plaats van gevormde mensen vakidioten

aflevert, mag gerust mensonderdrukkend genoemd worden. Als het beleid van de KUL aan de consequenties van Freires theorie (het ontmantelen van elke onderdrukkende structuur) zonder verpinken voorbijgaat, zijn deze feestelijkheden een aanfluiting van Freires ideeën.'

Met deze werkgroep hebben we dan contact gezocht met Paulo Freire, die op dat moment werkte voor De Wereldraad van Kerken in Genève. Wij wilden hem het volgende suggereren: kom alstublieft naar Leuven, maar weiger het eredocoraat als protest tegen de traditionele ex cathedra-lessen aan de universiteit, die een aanfluiting zijn van uw aanpak. Terwijl ik deze regels tik, schaam ik mij over onze collectieve naïviteit en arrogantie. Paulo Freire was omwille van zijn revolutionaire pedagogie verbannen uit Brazilië, een verschrikkelijke militaire dictatuur had hem weggejaagd. Hij had in de gevangenis gezeten, werd onderworpen aan harde ondervragingen, en wij studenten uit de eerste wereld, gefrustreerd over de didactiek aan onze universiteit, vroegen hem om zijn prijs te weigeren. Paulo Freire begreep onze vraag, maar hij gaf ons een politieke les: hij die momenteel als banneling leefde in Europa, weggejaagd uit Latijns-Amerika, vond het eredocoraat belangrijk als een erkenning van de betekenis van zijn werk, wat hij van het regime in Brazilië nooit gekregen had. Hij beloofde naar Leuven te komen en tijd uit te trekken voor een gesprek met ons. En zo gebeurde. Professor Cyriel De Keyser organiseerde op de avond van de huldiging een gesprek met Paulo Freire en een delegatie van de studenten. In dat gesprek⁶ refereerde Freire aan de vraag van onze 'actiegroep'. Paulo Freire:

'Door deze titel te aanvaarden ben ik in tegenstrijdigheden gevallen: het is een uitdaging voor mij, maar ook voor de universiteit. Het is aan jullie om uit die contradictie voordeel te halen. Je moet aan de academische overheid vragen: "Hoe kunt u verklaren dat u een doctoraat geeft aan Paulo Freire terwijl u hem nooit gelezen hebt?" Het zou trouwens naïef zijn te denken dat wij door die titel te aanvaarden, de universiteit kunnen veranderen. Wij aanvaarden enkel het dialectische spel van de realiteit. Daarin zijn wij het verzet, de antithese. Voor mij is het vooral een politieke daad, geen academische. Ik ben in ballingschap. De regering van Brazilië houdt niet erg van mij. Zij hebben mij in de gevangenis geworpen en het land uitgezet. Maar door de aanvaarding van die titel kan ik druk uitoefenen op het regime in Brazilië. Pas drie maanden geleden is in Brazilië mijn Pedagogie van de onderdrukten uitgegeven, en dit mede onder invloed van buitenlandse druk.'

De rest van het gesprek behandelt onder meer de constatatatie dat er in West-Europa nauwelijks analfabeten zijn, er is degelijk algemeen onderwijs, maar er bestaat weinig kritisch bewustzijn gericht op maatschappelijke verandering. Paulo Freire:

'Het fatalisme is niet het privébezit van de Latijns-Amerikaanse analfabeten. In Europa is er ook veel fatalisme en voelen de mensen zich als objecten van de geschiedenis, niet als subjecten die de geschiedenis maken. Dat fatalisme heeft verschillende oorzaken; zoals de Latijns-Amerikaanse boeren denken dat hun lot door God gewild is, zo zien de Europeanen de macht van het establishment, van de economische kernen als onoverwinnelijk, als een soort god.'

Laureaat van de Internationale Koning Boudewijn Prijs voor Ontwikkelingswerk

Op 15 november 1980 kreeg Paulo Freire in het Koninklijk Paleis te Brussel de Internationale Koning Boudewijn Prijs voor Ontwikkelingssamenwerking overhandigd. Professor C. De Keyser vergeleek deze prijs in zijn laudatio met een Nobelprijs voor Ontwikkelingssamenwerking. Wat mij trof in de laudatio die Professor De Keyser uitsprak voor Freire is dat het niet enkel meer over alfabetiseringswerk ging, maar algemener over cultureel vormingswerk. Alle cultureel vormingswerk vertoont een eigen karakter naargelang van de maatschappelijke situatie. Er is vormingswerk dat de-humaniserend werkt, dat vreemde cultuurpatronen opdringt, dat culturele invasie is of cultuurspreiding vanuit vreemde normen. Maar er is ook bevrijdende culturele actie, in een humaniserend perspectief. Bevrijdende culturele actie is samen zitten in cultuurkringen: cultuur scheppen, in dialoog, focussen op de maatschappelijke uitdagingen van dat moment, vanuit actie en reflectie de eigen cultuur uitbouwen, scheppen, vorm geven.

Kritische kanttekeningen bij Paulo Freire

Tot nu hebben we vooral Paulo Freire geprezen voor zijn belangrijke betekenis voor het onderwijs en het sociaal-cultureel werk. De laatste jaren was er ook wel kritiek. Waarom verwijst Paulo Freire vooral naar ‘witte mannen’ uit Europa en Amerika om zijn ideeën te schragen (1)? Is zijn theorie ook niet ‘veel te macho’: mannen die zich bevrijden en aan de politiek gaan participeren, een rol opnemen in de maatschappij (2)?

Wat (1) betreft: Freire verwijst in *Pedagogie van de onderdrukten* inderdaad naar West-Europese (Sartre, Jaspers, Marcel, Hegel, Marx) en Noord-Amerikaanse (Fromm, Marcuse) filosofen. Hij noemt zichzelf een eclecticus die inzichten plukt bij auteurs van heel verschillende pluimage. Zelf vind ik de praxis die Paulo Freire ontwikkelde belangrijker dan zijn theoretische denkkader. Freire bestudeerde inderdaad vele filosofen, naar mijn aanvoelen vooral ter ondersteuning en ter staving van zijn eigen intuïties. We lezen Freire zeker niet voor de presentatie van de filosofen die hij gelezen heeft. Belangrijk is de ‘praxis’ die hij presenteert: zijn alfabetiserings- en consciëntisatiewerk in de context van Brazilië, waar een ‘cultuur van het zwijgen’ heerst, na eeuwen van kolonisatie.

Wat (2) betreft: de Afro-Amerikaanse feministe bell hooks⁷ bekritiseerde het werk van Paulo Freire vanuit feministische hoek en als zwarte vrouw tegen het in de Verenigde Staten heersende racisme en *white supremacy*. Hooks en Freire hebben elkaar ontmoet aan de University of California — Santa Cruz tijdens zijn lezingenronde in 1969 in de Verenigde Staten. Toen zij als Afro-Amerikaanse kritiek wilde formuleren op het werk van Freire als ‘wit’ en ‘macho’ probeerden verschillende andere aanwezigen haar het zwijgen op te leggen. Paulo Freire keerde zich woedend tegen de criticasters die bell hooks wilden censureren. In zijn werk pleitte Freire altijd voor openheid en dialoog. Het gesprek met bell hooks was vruchtbaar en we kunnen wel zeggen dat Freires pedagogie werd verrijkt door het werk van bell hooks, waarin zij vooral aandacht vraagt voor

antiracisme en het genderperspectief. De gedachten in *Pedagogie van de onderdrukten* worden rijker als ook het feministisch perspectief geïncorporeerd wordt, en als ook de anti-racistische strijd tegen de sfeer van *white supremacy* in de Verenigde Staten wordt verdisconteerd. Op het YouTube-filmpje 'bell hooks on Freire' vertelt bell hooks over deze ontmoeting. Dit verhaal illustreert prachtig wat Freire zegt over zichzelf: dat hij nieuwsgierig is naar anderen, en ook open en tolerant staat ten aanzien van andere perspectieven en nieuwe contexten. Jazeker, Paulo Freire is wit en hij is een man, maar hij staat helemaal open voor de nieuwe perspectieven die bell hooks hem aanreikt. Deze confrontatie leidt tot een jarenlange vriendschap.

Paulo Freire en zijn betekenis voor ons allen, de dag van vandaag

In deel wil ik als slotsom focussen op drie thema's die Paulo Freire nog steeds relevant maken. Als ik jongeren de vraag stel of ze Paulo Freire kennen is het antwoord meestal 'neen'. Het lijkt me belangrijk om zijn werk opnieuw onder de aandacht te brengen, en wel om volgende redenen: hij sluit aan bij de actuele strijd van jongeren en de Afrikaanse diaspora rond *dekolonisatie*; hij verdedigt door dik en dun de *dialogo*; en hij moedigt ons aan om als kritische burgers en in dialoog met elkaar *onze wereld te herscheppen*.

Paulo Freire als de-kolonisator

Het thema dekoloniseren is op dit moment erg actueel. België 'vierde' in 2020 de zestigste verjaardag van de onafhankelijkheid van de oud-kolonie Congo. Tegelijkertijd is er het besef dat de koloniale denkbeelden in de hoofden van veel Belgen, vooral de oud-kolonialen, nog lang niet verdwenen zijn.

Dekoloniseren is niet enkel het proces waarbij gekoloniseerde staten hun autonomie verwerven. Ook een proces van 'mentaal dekoloniseren' is nodig.

Ik beschreef al hoe Freire schetste hoe de 'cultuur van het zwijgen' in Brazilië rechtstreeks voortvloeit uit de Spaanse en Portugese kolonisatie. Wat Freire onder de aandacht brengt is dat er niet enkel de fysieke onderdrukking is en de massale diefstal van grondstoffen uit de kolonies. Ook de geesten van wie gekoloniseerd wordt en de geesten van de kolonisatoren raken besmet. Er ontstaat

enerzijds een mentaliteit van overheersten; en aan de andere kant ontwikkelen kolonisten een mentaliteit van overheersers. Kortom: dekoloniseren is niet enkel het proces waarbij gekoloniseerde staten hun autonomie verwerven. Ook een proces van 'mentaal dekoloniseren' is nodig.

Paulo Freire als verdediger van de dialoog

In de decennia na 1975 tot nu is er heel veel veranderd. Het onderwijs is niet meer louter het 'vullen' van hoofden van leerlingen door een alwetende leraar. Er is ruimte voor interactie en uitwisseling van ervaringen. Ook aan de universiteit bestaan er nu naast de hoorcolleges ook seminars en groepswork, waar in principe de dialoog kan

ontstaan. Anderzijds zijn er nog veel lezingen, conferenties en studiedagen die volledig ex-cathedra verlopen en interactiever en met meer dialoog opgezet kunnen worden.

In dit kader is het echter belangrijk te constateren dat het eigenlijk niet goed gesteld is met de dialoog in onze samenleving. We leven in een erg gepolariseerde samenleving. De rol van de sociale media is in deze erg groot. Het systeem en de algoritmes van Facebook maken dat gebruikers in een gesloten bubbel terechtkomen en dat er minder en minder eerlijke uitwisseling is met leden uit een ander kamp. Ook politiek worden beslissingen genomen op basis van smalle meerderheden.

Paulo Freire zet mij aan het denken. Hij gaf zelf het voorbeeld door bell hooks en haar kritiek op zijn theorieën als 'te wit' en 'te macho' te omhelzen. Hoe kunnen we op een 'dialogale' manier het gesprek aangaan met bijvoorbeeld mensen aan de rechterflank van de samenleving? Hoe ervoor zorgen dat we een samenleving stichten waar iedereen een plaats krijgt? Met deze dialoog met 'rechtse mensen' bedoel ik niet meegaan in hun wereldbeeld, maar wel de rug rechten en de eigen argumenten inbrengen en sterker verdedigen, *face to face*, tegenover de vaak irrationele denkbeelden van rechts.

Paulo Freire als stimulator van 'kritisch burgerschap': in dialoog de wereld herscheppen!

Toen Paulo Freire in 1975 in Leuven aanwezig was en studenten en journalisten een avond met hem konden spreken, stelden de interpellanten zich zeer afhankelijk op. Vragen als: Hoe kunnen uw ideeën hier aan de universiteit toegepast worden?, Hoe moeten wij ons bevrijden? Freire kaatste de bal natuurlijk terug. We moeten in onze situatie doen wat hij deed in zijn situatie. Inzichten en praktijken zijn niet over te planten van het ene continent naar het andere. We zullen ons eigen huiswerk maken: de historisch-maatschappelijke context onder ogen zien en keuzes maken.

In verbondenheid met anderen en vanuit kritisch burgerschap herschept de mens de wereld telkens opnieuw.

Misschien is het huidige tijdsgewricht wel gunstig. We beleven met de coronacrisis ook een grenssituatie. De toekomst ligt open en dat geeft hoop. Freire is ervan overtuigd dat de mens het wezen is dat zichzelf en zijn omgeving voortdurend transcendeert. Daartoe dient zijn consciëntisatiewerk, waarbinnen mensen in dialoog de eigen grenssituaties verkennen. In verbondenheid met anderen en vanuit kritisch burgerschap herschept de mens de wereld telkens opnieuw. Je kan de huidige grenssituatie een 'Kairos-moment' noemen. Kairos is de personificatie van het juiste ogenblik, de goede gelegenheid. Zorgt dit Kairos-moment tussen de corona-epidemie en de periode erna voor de gelegenheid om een kentering te realiseren? Een stap zetten naar een meer duurzame wereld waar rechtvaardigheid en vrede in balans zijn met de verzuchting om geld te verdienen. Freire verwacht veel van actief burgerschap op het maatschappelijke middenveld: nieuwe sociale bewegingen en initiatieven van kritische burgers kunnen de richting aangeven. Waarom niet nu?

Bio

Frederik Janssens studeerde Germaanse Filologie en Filosofie aan de KU Leuven. Professioneel werkte hij eerst bij Scouts en Gidsen Vlaanderen, daarna coördineerde hij de vormingsdienst van de groene partij Agalev. De laatste twintig jaar organiseerde hij socio-culturele activiteiten in de gevangenissen van Brussel en Vlaanderen voor De Rode Antraciet vzw. Hij woont al 33 jaar in een co-housinggemeenschap in Antwerpen, De Haringrokerij, samen met zijn vrouw Betty De Wachter.

Bibliografie

Van Freire:

Paulo FREIRE, *Pedagogie van de onderdrukten*, Baarn, In den Toren, 1972.

Paulo FREIRE, *Culturele actie voor de vrijheid*, Baarn, In den Toren, 1974.

Paulo FREIRE, *Pedagogie in ontwikkeling. Brieven aan Guinee-Bissau*, Baarn, In den Toren, 1978.

Paulo FREIRE, *Education: The Practice of Freedom*, London, Writers and Readers Publishing Cooperative, 1976.

Paulo FREIRE, *The Politics of Education, Culture, Power and Liberation*, London, MACMILLAN PUBLISHERS LTD, 1985.

Paulo FREIRE, *Pedagogy of the Heart*, London / New York / Oxford / NewDelhi / Sydney, Bloomsbury Academic, 1997.

Over Freire:

Hans ACHTERHUIS, *De praxis als eenheid van actie en reflectie*, in: *Filosofen van de derde wereld*, Bilthoven, Ambo, 1975, p. 63 – 81.

Frederik JANSSENS, *Paulo Freire, filosoof van de praxis*, Verhandeling ingediend tot het verkrijgen van de graad van licentiaat in de Wijsbegeerte, promotor: Professor Sam IJsseling, Leuven, 1985.

Peter L. MC LAREN & Colin LANKSHEAR, *Politics of Liberation, Paths from Freire*, London and New York, 1994.

Riet HAMMEN-POLDERMANS, *Paulo Freire – Oskar Negt. Methoden voor bewustwording*, Bloemendaal, Nelissen, 1975.

Walter OMAR KOHAN, *Paulo Freire, A Philosophical Biography*, London / New York / Oxford / New Delhi Sydney, Bloomsbury Academic, 2021.

Andere bronnen:

Naomi KLEIN, *De shockdoctrine*, Breda, De Geus, 2009.

YouTube: 'bell hooks over Freire'.

Noten

1. Frederik Janssens schreef in 1985 een thesis voor filosofie aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte: Paulo Freire, filosoof van de praxis, Verhandeling ingediend tot het verkrijgen van de graad van licentiaat in de Wijsbegeerte, promotor: Professor Sam IJsseling, Leuven, 1985
2. Paulo Freire, *Pedagogie van de onderdrukten*, Baarn, In den Toren, 1972, p. 57-58
3. Paulo Freire, o.c., p. 61
4. Lou Repetur is een Nederlandse met Chileense roots. Zij werkt als experte bij MOVISIE, een kenniscentrum in Utrecht, over de aanpak van sociale vraagstukken.
5. Naomi Klein, *De Shockdoctrine*, De Geus, Breda, 2007.
6. Leo Geerts, *Wroeten in de bovenbouw*, discussie met Paulo Freire, *De Nieuwe*, 14 februari 1975, p. 18,19.
7. YouTube: 'bell hooks over Freire'.
(NB Deze schrijfster laat bewust in haar pseudoniem de hoofdletters achterwege om zich van haar grootmoeder te onderscheiden. Nvdr.)